

De Atheense democratie: vertrouwd en anders

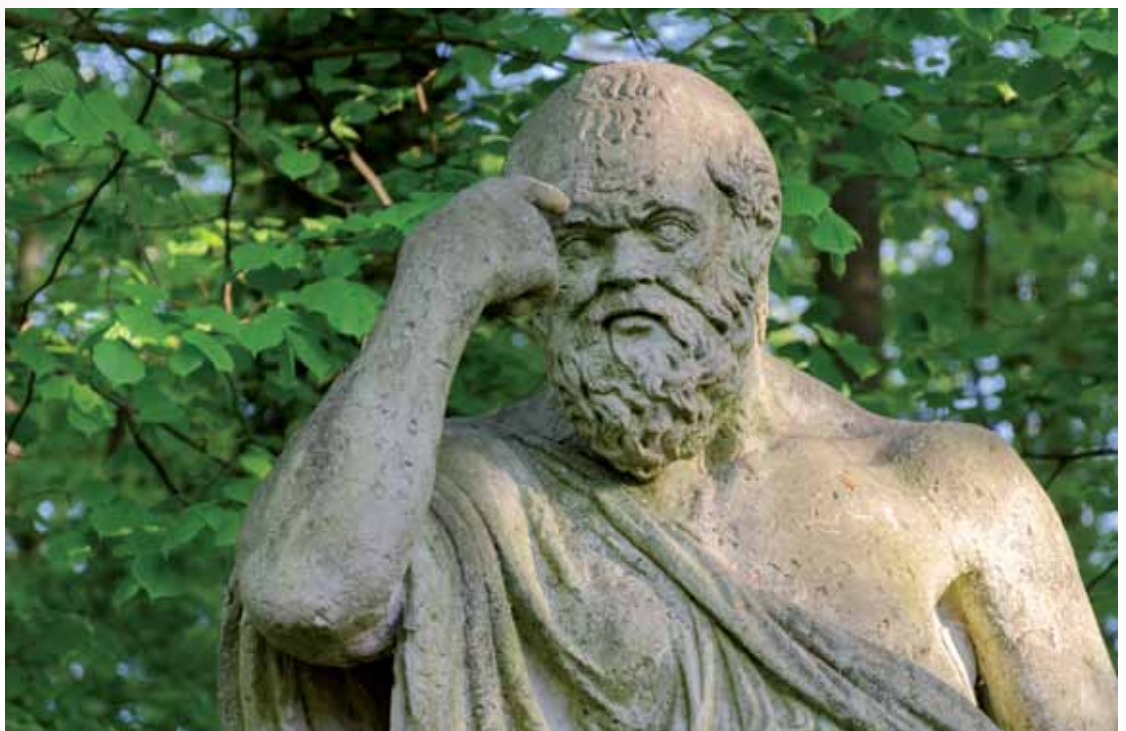
Toen de Europese Unie hen financieel de duimschroeven aandraaide, vroegen de Grieken om clementie, want zij hadden toch maar de democratie aan de wereld gegeven. Deze aanspraak is echter baarljke nonsens. Alleen het woord *dēmokratia* is van Griekse oorsprong. De moderne vertegenwoordigende democratie vindt haar wortels in de middeleeuwse parlementen. Pas in de negentiende eeuw werd daarop het etiket democratie geplakt.

Anton van Hooff is klassiek historicus.

Het was de Engelse dichter en radicaal William Wordsworth (1770-1850) die in 1794 aan een vriend schreef: 'Ik behoor tot die verfoeilijke soort mensen die democraten heten.' Hij eigende zich de betiteling dus als een soort geuzennaam toe. Geen wonder, want het begrip democratie stond in een kwade reuk doordat geletterd Europa altijd te veel Plato had gelezen. Hij laat in zijn *Dialogen* Sokrates regelmatig de democratie kritisch bevragen. Zoals een schip niet door de bemanning, maar door de deskundige kapitein wordt bestuurd, diende ook de gemeenschap door 'de besten' worden geleid, met andere woorden door aristocraten zoals Plato. In zijn beruchte *Staat (Politeia)* ontwerpt Plato een totalitaire maatschappij waarin filosofen het absoluut voor het zeggen hebben. Zij zijn in het organische model het hoofd. Daaronder komen de krijgers wier moed in de borst zetelt. Het laagst staan de boeren en ambachtlieden die vanuit de behoeften van buik en onderlijf leven.

Provocerend gedrag

Het pleit overigens voor de verdraagzaamheid van het Atheense bestel dat het ondermijnende opvattingen als die van Plato toeliet. Sokrates werd in 399 v.Chr. niet ter dood veroordeeld omdat hij tegen de democratie was, maar omdat hij verantwoordelijk werd gesteld voor het bederven van enkele discipelen die Athene enorm kwaad hadden gedaan. Zo stond op het conto van Alkibiades de noodlottige expeditie naar Sicilië (415/413), waarbij Athene een hele generatie weerbare mannen verspeelde. Kort voor het proces tegen Sokrates was er een einde gemaakt aan het bewind van de Dertig Tirannen die in 404 de macht grepen en dertien maanden een schrikbewind uitoefenden, waarbij 1.500 burgers werden omgebracht. De leidende figuur van de Dertig was Sokrates' volgeling Kritias. Ook een oom van Plato behoorde tot het schrikbewind. Weliswaar was in 403 een amnestie afgekondigd – de eerste in de wereldgeschiedenis – zodat een bijtjesdag

Standbeeld van Sokrates in de Duitse stad Bayreuth, gemaakt door Johann Schnegg in 1755.

uitbleef, maar natuurlijk heerste er veel ressentiment. Sokrates maakte het er niet beter op door zijn provocerend gedrag tijdens het proces. Terwijl hij met een kleine meerderheid van het volksgericht schuldig werd verklaard, kreeg de eis om hem ter dood te veroordelen veel meer stemmen. De Atheense democratie, die wel tot 322 voortbestond, toonde ook geen enkele spijt over een justitiële dwaling. Pas toen aristocratische filosofieën als die van de Stoa onder intellectuelen gemeengoed werden, ontwikkelde Sokrates zich tot een martelaar van de waarheid. Christenen vergeleken hem met Jezus die ook iets dergelijks had gedaan.

Uitvinding van de politiek

Ook in de oudheid had het woord *dēmokratia* aanvankelijk geen goede klank. Het ontstond in de polemiek over het beste bestel, die de politieke terminologie schiep die nog steeds in zwang is, waaronder het woord 'politiek' zelf. Voorstanders van de goede, oude orde noemden hun systeem de 'bestmacht', *aristokratia*. Welnee, zeiden de opponenten, dat is 'weinigmacht', *oligarchia*, of 'rijkdomsmacht', *ploutokratia*. Maar wat zij voorstonden was in de ogen van de elite de verfoeilijke 'volksmacht', *dēmokratia*, de heerschappij

van het klootjesvolk. Pas later werd het element *dēmos* in dit verstaan als 'de hele burgergemeenschap', zoals in de vermaarde rede die Perikles in 430 hield om de gevallen te eren die in het eerste seizoen van de grote oorlog waren gevallen. 'We passen immers een politiek systeem toe dat niet de regels van onze burens volgt. Integendeel, we zijn eerder zelf een voorbeeld voor sommigen dan dat we anderen nabootsen. De naam ervan? Omdat het niet op weinig mensen, maar op meer mensen berust heet het *dēmokratia*.' Perikles beweert dus niet dat democratie de macht van allen is, maar hij zegt niet meer dan dat het gaat om meer mensen. Meer dan wie of wat? Meer dan in het verleden of meer dan in oligarchieën als Sparta en Thebe.

Anachronistische kritiek

Moderne critici verwijten het klassieke Athene dat het in feite om een minderheid van de totale bevolking ging. Dat klopt. De twintig- à dertigduizend mannelijke burgers vormden zo'n 15 procent van de totale bevolking van het kanton (*polis*) van de Atheners, dat geheel Attika omvatte. Dit percentage volberechtigde burgers is echter wereldhistorisch gezien uniek groot. Pas in de negentiende eeuw bereikten enkele voorlijke ►

Een kaart waarop het oude Athene staat afgebeeld. De kaart werd in 1784 gemaakt door Jean-Denis Barbié du Bocage en was gebaseerd op opgravingen en historische bronnen. Bron: Geographicus Rare Antique Maps.

Marmeren buste van Perikles. Bron: Vaticaanse Museum.

staten bij het verlagen van de census dat aandeel kiezers.

Ook het verwijt dat naast minderjarigen en bijwoners (*metoikoi*) slaven en vrouwen niet mochten meedoen is volstrekt anachronistisch. Slavernij is pas 'onlangs' afgeschaft, het vrouwenkiesrecht bestaat een luttele eeuw.

Opmerkelijk is wel de reden waarom de Grieken vrouwen uitsloten van stemrecht. Een mythe verklaarde die situatie: bij het conflict tussen Poseidon en Athena over de heerschappij van Attika hadden de vrouwen verkeerd gestemd, namelijk voor de zeegod, terwijl de mannen zo wijs waren geweest hun stem te geven aan de godin die het land de olijf gaf. Omdat de vrouwen kennelijk hun stemrecht niet aankonden, werd het hun voorgoed ontnomen. Dit verhaal leent zich goed voor vertelling in de klas.

Vermakelijk is ook de fantasie van de blijspel-dichter Aristophanes. Met zijn komedie *Vrouwen in volksvergadering* had hij succes met de fantasie dat vrouwen vermomd als mannen in alle vroegte

de vergaderplaats van de volksvergadering hadden bezet. Vervolgens voerden zij een radicaal programma van wetgeving door: alle mannen waren voortaan collectief bezit. Vrouwen konden vrijelijk seksueel over hen beschikken, maar hoe ouder de vrouw, hoe eerder ze mocht. Zulke wantoestanden waren te verwachten als vrouwen, die immers hun hartstochten niet konden bedwingen, het voor het zeggen hadden. Maar goed dat mannen, die zoals bekend zichzelf konden beheersen, de leiding hadden, nietwaar?

Vertrouwde principes

Wat Perikles verder in zijn grafrede zei, doet de moderne democraat vertrouwd aan. In Athene was iedereen gelijk voor de wet. Deze gelijkwetigheid, *isonomia*, werd beschouwd als het kenmerk bij uitstek van een democratisch bestel. Een van Athenes oorlogsgaleien droeg zelfs de naam *Isonomia*. Athene was tolerant tegenover de persoonlijke levensstijl van iedereen. Voor de polis was iedere burger gelijk. Niet afkomst of rijkdom bepaalde tot welke staatsfunctie hij benoembaar was, maar alleen zijn persoonlijke kwaliteit. Datzelfde bepaalt artikel 3 van onze Grondwet.

De democratische polis was meer dan een staatkundige structuur. Zij zorgde ervoor dat het er goed leven was door de organisatie van allerlei festivals gedurende het hele jaar. Bekend zijn de toneeltoernooien waarop Aischylos, Sophokles, Euripides en andere tragici hun stukken lieten opvoeren. Daarbij kregen de toeschouwers presentiegeld ter hoogte van het dagloon dat ze misliepen door in het theater te zitten. Rijke burgers moesten de kosten van de opvoering voor hun rekening nemen – en konden met zo'n dienstbelasting of *leitourgia* prestige winnen, net als met het onderhoud van hun oorlogsgalei. Misschien zou de moderne staat belastingontwijking kunnen bestrijden door rijken zo verplicht aan de weg te laten timmeren, bijvoorbeeld door een jaar een theater, museum, bibliotheek of de reinigingsdienst voorbeeldig te laten exploiteren. Athene was volgens Perikles een open maatschappij, ook in militair opzicht. 'We verschillen van de tegenstanders ook wat de oorlogsinspanningen betreft en wel in dit opzicht: we stellen de polis open voor iedereen en we beletten niemand, door van tijd tot tijd vreemdelingen te verdrijven, om alles te weten te komen en te zien, wat bij openbaarmaking de vijanden van nut zou kunnen zijn. We vertrouwen niet zozeer op militaire voorbereidingsmaatregelen en krijgslisten, als wel op ons eigen elan om te handelen.'

Maar was de democratie niet een hopeloos omslachtig systeem met al dat overleg? Nee, verklaart Perikles. 'Wij vormen zelf ons een oordeel of overwegen de kwesties nauwgezet, want we vinden niet dat discussies schadelijk zijn voor handelingen. Nee, schadelijk is het door

discussie niet goed op de hoogte te zijn voordat men overgaat tot de nodige actie.' Bij anderen – bedoeld zijn de Spartanen – 'leidt onwetendheid tot onbesuisdheid, beraad tot aarzeling'.

'Kortom ik verklaar dat de polis als geheel een les voor Griekenland is; bij ons kan volgens mij ieder individu zich in de meeste richtingen prettig tot een zelfstandige persoon ontwikkelen.'

Tot zover knikt de moderne democraat instemmend, maar dan schrikt hij op. 'En dat dit niet eerder mooie woorden zijn voor deze gelegenheid zijn dan feitelijke waarheid, wordt nu juist bewezen door de macht van deze polis.' De democratie zorgde voor de sterkste band tussen burger en staat. De Atheners wisten dat ze hun macht te danken hadden aan het unieke bestel.

Wantrouwen als burgerdeugd

De directe verbinding die Perikles legt tussen democratie en Athenes macht is niet het enige dat bevremdt bij een nadere beschouwing van de Atheense volksmacht. Zij beruiste niet op vertrouwen in de vorm van het verlenen van mandaat, maar op het tegendeel daarvan: argwaan. Atheners waren ervan overtuigd dat iedereen die aan de macht kwam, geneigd was die te misbruiken. Vandaar de korte termijnen van één jaar, ook voor het nominaal hoogste ambt, dat van archont. Ook Perikles moest zich jaar op jaar later herverkiezen tot een van de tien *stratègoi*. Nu was bij dit specialistische ambt continuering mogelijk. Maar het archontaat en lidmaatschap van de Raad van Vijfhonderd was tot één jaar beperkt. Slechts twee keer in het leven mocht iemand raadslid zijn.

Uit het principiële wantrouwen kwam ook de voorkeur voor loting boven verkiezing voort. Kandidaten zouden door familierelaties, mooie praatjes of cadeaus hun doel kunnen bereiken; loting maakte het principe waar dat in een democratie iedere burger iedere verantwoordelijkheid aankon. Ook de volksrechtbanken werden door loting samengesteld. Eerst werden

per jaar zesduizend burgers door loting aangevozen als gegadigden. Op een rechtsdag konden zij zich melden. Hun burgerplaatjes stopten ze in de gleuven van stemmachines in de kolom van hun district. Aan de zijkant werden in een koker zwarte en witte balletjes opgevangen. De burgers op de rij waar een witte bal viel, waren ingeloot, wie de zwarte bal kreeg niet. Ook de rechtszaak waarover ze moesten beslissen werd door loting bepaald. Met veel vernuft werd dus voorkomen dat een jury partijdig werd samengesteld. En het was praktisch onmogelijk om de grote jury's van honderden mensen per zaak om te kopen. Binnen één dag moesten ze vonnis vellen, direct na het horen van de aanklacht, verdediging, repliek en dupliek, waarvoor de waterklok de spreektijd voor beide partijen gelijkmaakte. Ieder jurylid moest opletten, want overleg was er niet bij. Na de pleidooien werd bij geheime stemming het oordeel vastgesteld.

'Atheners waren ervan overtuigd dat iedereen die aan de macht kwam, geneigd was die te misbruiken'

Al in de zesde eeuw had Solon bepaald dat alle burgers, ook die van de laagste vermogensklasse, als volksrechter mochten dienen. In de vijfde eeuw werd door het toekennen van presentiegeld gegarandeerd dat iedere burger dit recht ook in feite kon uitoefenen. Rechtspreken door lekenrechters werd gezien als een fundamenteel democratisch recht. In moderne democratieën is dan ook overal ter wereld voor leken een rol toebedeeld in de rechtspraak, behalve in Luxemburg en Nederland. Die inschakeling kan het karakter hebben van het Belgische hof van assisen, tegen de uitspraak waarvan geen beroep mogelijk is (bijvoorbeeld in de zaak Dutroux), tot de *Schöff*en (schep) die aan Duitse rechtbanken voor enkele jaren als toegevoegd rechter functioneert en door loting (!) uit burgerlijsten wordt aangewezen.

Schervengericht

Wantrouwen was ook het motief voor het befaamde ostracisme of schervengericht. Het gebruik van scherven, *ostraka*, had niet de symbolische betekenis van kapotmaken. In Athene met zijn uitgebreide aardewerkindustrie werd menig potje gebakken, maar ook gebroken. Papyrus, die uit Egypte moest komen, was duur, vandaar dat scherven vaak als schrijfmateriaal werd gebruikt – er bestaan scherven met boodschappenlijstjes. Eén keer per jaar werd aan de volksvergadering gevraagd of er een ostracisme moest worden gehouden. Als de uitslag positief was, werd een volgende vergadering uitgeschreven, zodat iedereen wist waar het om ging. Iedere aanwezige kraste op een scherf – meegebracht ►

Ook Perikles zelf werd in een schervengericht genomineerd. Bron: Ancient Agora Museum in Athene.

Op de scherven staan de namen van mensen die genomineerd waren om een jaar verbannen te worden uit Athene. Bron: Cycladic Art Museum in Athene.

of uitgereikt – de naam van een politicus die hij beschouwde als bedreiging voor de democratie, met andere woorden als een aspirant-tiran. De Atheense volksmacht was immers ontstaan nadat een einde was gemaakt aan de tirannie van de zonen van Peisistratos. Op de agora stond een standbeeld van de tirannendoders, *tyrannoktonoi*, Harmodios en Aristogeiton, die Peisistratos' zoon Hipparchos in 514 uit de weg hadden geruimd, en daarbij zelf de dood vonden. Zoals bij ons op vrolijke momenten het *Piet Hein* wordt aangeheven, klonken bij Atheense drinkgelagen versjes op de illustere twee die 'de Atheners gelijkwettig' hadden gemaakt. Het bekendste slachtoffer van het ostracisme is Themistokles, nota bene de strateeg die de Atheners de overwinning in de zeeslag bij Salamis (480) had bezorgd. Uiteindelijk is het in de vijfde eeuw maar twintig keer tot een ostracisme gekomen. In het besef dat het ruwe systeem tot misbruik leidde, werd het niet meer gebruikt. Andere mechanismen – vervolging wegens volksmisleiding – kwamen in de plaats. Hier toonde de Atheense democratie zich, in moderne managerstermen, een lerende organisatie. Dat is kenmerkend voor de ware democratie. Anders dan totalitaire systemen is zij nooit af. Dat maakt haar superieur, want terwijl het spel om de macht wordt gespeeld kunnen de spelregels door de spelers worden veranderd: een gekozen burgermeester, een referendum of waarom geen dagelijkse algemene volksvergadering via de computer?

Parlement voorkomt democratie

Een van de argumenten voor volksvertegenwoordiging, dat het onmogelijk is om miljoenen mensen snel een oordeel te laten uitspreken, gaat

technisch niet meer op; een elektronische volksvergadering is iedere dag mogelijk. Dat zou een directe democratie zijn waarvan Atheners alleen konden dromen. Zij konden zo'n veertig keer per jaar ter volksvergadering gaan. Beslissingen daar hadden vaak een directe weerslag op het eigen bestaan, zeker als het ging om oorlog of vrede. Bij het besluit tot oorlogsverklaring moest de burger zijn wapens uit de kast halen of plaatsnemen op de roeibanken van de oorlogsgaleien.

Volksvertegenwoordiging was in de oudheid taboe. Niet vergeten mag worden dat parlementen democratie moesten voorkomen. De eerste moderne staten, de VS en Frankrijk, met als vroege vogel onze Verenigde Nederlanden, noemden zich republiek, niet democratie. Het woord democratie komt in de Nederlandse Grondwet nog steeds nergens voor, terwijl daarvan in de Duitse Grondwet vijftien keer sprake is, zoals in artikel 20: 'Die Bundesrepublik Deutschland ist ein demokratischer und sozialer Bundesstaat.' (Het woord sociaal valt maar één keer in de Grondwet, in het *Grundgesetz* veertien maal.)

De Amerikaanse Founding Fathers, die hun Plato kenden, stelden het Huis van Afgevaardigden en de Senaat juist in om de verfoeilijke democratie te verhinderen: boeren en ambachtslieden waren niet in staat om af te reizen naar Philadelphia of de andere zeven steden die voor korte of langere tijd als hoofdstad functioneerden, voordat Washington dat in 1800 werd. Reis en verblijf konden alleen de heren zich veroorloven. Nog steeds voert de rechtse John Birch Society de leus 'This is a republic not a democracy. Let's keep it that way'. De Verenigde Staten zijn zich pas in de loop van de negentiende eeuw gaan beschouwen als de 'greatest democracy on earth'. Daar en in het Verenigd Koninkrijk werd veel Thoukydides (Latijn: Thucydides) gelezen. Het Verenigd Koninkrijk dat 'ruled the waves' herkende zich in Athene als zeemogendheid. Vandaar dat het Britse volk in de Eerste Wereldoorlog werd gemobiliseerd door in bussen slogans uit Perikles' grafrede te plaatsen. ■

Verder lezen

Gabriel Herman, *Morality and Behaviour in Democratic Athens: A Social History* (Cambridge University Press, Cambridge 2006).

Anton van Hooff, *Athene, het leven van de eerste democratie* (Ambo, Amsterdam 2011).

Donald Kagan, *De Peloponnesische Oorlog* (Balans, Amsterdam 2003).

Gerard Koolschijn, *Plato. De aanval op de democratie* (Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam 2005).

Frits Naerebout, *Griekse democratie* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2005).